

Tózsá-Rigó Attila

A kamatok változása az állami hitelezés gyakorlatában a 16. század második felében és a 17. század elején¹

Jelen tanulmány a kora újkor két meghatározó folyamatának a metszéspontját érinti. A korszak számos változási tendenciái közül az egyik az ún. korai modern állam születése, a másik a gazdasági rendszeren belül a hitelszféra korábban nem látott jelentőségnövekedése. A két tendencia szorosan összekapcsolódik, mivel a kora újkori állami központok működéséhez nélkülözhetetlenek voltak az üzleti tőke részéről érkező hitelek.²

A Habsburgoknak és a délnémet tőkének, valamint a bécsi üzleti elitnek erre a hitelforgalomra épülő kapcsolata közismert.³ A közép-európai Habsburgok államkonglomerátumának a pénzügyi helyzetét nagyban meghatározta, hogy a jelentős területgyarapodással az uralkodóház feladatrendszere is alapvetően átalakult. Utóbbi olyan kötelezettségekkel egészült ki, amelyekhez hasonlóval korábban az uralkodóház tagjai nem voltak kénytelenek szembesülni. Ebben magától értetődően a legfontosabb feladat a Magyar Királyság megszerzése, majd az ország három részre szakadása után az oszmán expanzió feltartóztatása volt. Mindezt egy olyan időszakban kellett megvalósítani, amelyben a hadviselés és a hadfinanszírozás is jelentős átalakuláson ment keresztül. A tüzfegyverekkel felszerelt tömeghadseregek és a hatékony védelmi rendszerek kiépítése, illetve fenntartása drasztikus mértékben növelte az állami kiadásokat. Ezek kielégítésére már nem volt elégséges a késő középkori pénzügyigazgatási rendszer, illetve a korábban megszokott pénzügyi manőverek. A hatékony finanszírozáshoz elengedhetetlen volt a teljes államszervezet átszervezése.⁴ Mindez drasztikusan megnövelte a költségeket. A Habsburg államkonglomerátum fenntartásához egyre nagyobb mértékben voltak kénytelenek igénybe venni az üzleti szférából érkező hiteleket.

A század második felében a Habsburg pénzügyigazgatásban kulcsszerepet játszott Zacharias Geizkofler birodalmi fillérmester (*Reichspfennigmeister*). A Geizkofler által felhajtott összegeknek kevesebb, mint 60%-a származott a birodalmi segélyekből, a többi hitelekből folyt be, főként birodalmi városok polgárságától. Ebből is nyilvánvaló, hogy korabeli üzleti elitet alkotó polgárságnak kiemelkedő szerepe volt a közép-európai állam-együttes fenntartásában. A hitelek jelentőségét mutatja, hogy a birodalmi bevételekből évente átlagosan 300 000 forintot fordítottak hiteltörlesztésre.⁵ Az 1570-es évek végéről már láttunk adatot arra, hogy milyen szerepet játszott a korábbi hitelek törlesztése a kiadások tömegén belül. A magyarországi hadi fizetőmesteri (*Kriegszahlmeister in Ungarn/magister solutionis campestris in Hungaria*) hivatal 1570-es kimutatásai szerint a kiadásoknak a 26,1%-át már ekkor, békeidőben is hitelekből finanszírozták.⁶

¹ Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00622/21/2) támogatásával készült.

² Tózsá-Rigó 2018b.

³ A témához a közelmúltból: Winder 2012, Tózsá-Rigó 2018a, Tózsá-Rigó 2018b, Tózsá-Rigó 2019, Tózsá-Rigó 2022.

⁴ Karl Megner érzékletesen ábrázolja a Habsburgok pénzügyi helyzetének néhány sajátosságát. Hiába sikerült ugyanis a korszak elején olyan területek egy kézben egyesíteni, amelyek korábban három uralkodóházhoz tartoztak, Ferdinánd és utódai megörökölték a Luxemburgok, a Jagellók és a Habsburg elődök tartozásait és/vagy kötelezettségeit is. Ez az ambivalens kiindulási alap az oszmán fenyegetés nélkül már önmagában is komoly nehézségeket jelentett volna és nagyban megalapozta a Habsburg-adminisztráció későbbi, permanens készpénzhiányához. Megner 2010: 43–45. A helyzetet nehezítette a készpénzhiány problematikája, amely további problémák elé állította az összes európai állami központot.

⁵ Kenyeres 2013: 559.

⁶ Rauscher 2004: 63. táblázat, 275.

Az udvar részéről a viszonylag könnyen mobilizálható tőkemennyiség mellett fontos volt még a hitelezők nagyfokú rugalmassága.⁷ Ez az üzleti flexibilitás nem elsősorban abban érhető tetten, hogy a polgári származású pénzemberek nagyobb türelemmel kezelték a törlesztési elmaradásokat és/vagy átütemezéseket, hanem hogy nagyobb hajlandósággal fordultak az olyan törlesztési formák felé, amelyek a központi pénzügyigazgatás folyamatos készpénzhiányát igyekeztek áthidalni.

Biztosíték – haszon–befektetés. A kamatok általános alakulása a korszakban

Amennyiben az állami hitelek szerepét a „másik oldalról”, azaz a hitelezők szemszögéből vizsgáljuk, úgy megállapítható, hogy az államnak nyújtott hitelezés általános gyakorlat volt Európa szerte, és az üzleti élet szereplőinek a hosszú távú stratégiájában kiemelt helyet foglalt el többek között a kereskedelem, a bányászati beruházások és az üzleti hitelek mellett. A hitelezők számára még az sem jelentett problémát, hogy az állami központok súlyosan eladósodtak. A korábban említett alternatív törlesztési formák közül a „legnépszerűbbek” a vámkedvezmények és a különböző (például bányászati) koncessziók voltak. Utóbbiak között a közép-európai térségben kiemelt szerepet játszottak a magyar marhakivitelben, valamint a magyarországi rézexportban rejlő törlesztési lehetőségek. Kenyeres István szerint az 1560-as évek végétől voltak egyre inkább jellemzőek azok a hitelügyletek, amelyekben a hitelező nem konkrét jövedelmek beszedésére vagy kamatos visszafizetésre volt jogosult, hanem ellentételezésként kereskedelmi és/vagy vámkedvezményt kapott. Külön kiemelendő, hogy a kedvezmények érvényesítése már a hitelezőn múltott.⁸

David Chilosi elemzései szerint az itáliai hitelezési gyakorlatban az ún. elsődleges hozam kalkulált mértéke általában összefüggésben volt az elvárható ún. másodlagos hozam mértékével.⁹ Ebben az esetben ezeket az összefüggéseket értelmezhetjük úgy, hogy a hitelszerződés pillanatában megállapított kamat mértéke attól is függött, hogy amennyiben az állam nem teljesítette (mert nem tudta teljesíteni) a készpénzben történő visszafizetést, úgy a hitelező számolhatott valamilyen másodlagos hozammal, amellyel a hitelfelvevő állami központ kárpótolhatta a veszteségért.

A hitelfelvételt, különösen, ha jelentősebb összegről volt szó, többoldalú és nem egy esetben hosszas tárgyalások előzték meg. Ezek során a részt vevő felek számos tényezőt vettek figyelembe a hitelfolyósítás feltételeinek a kidolgozásánál. A központi kérdések a kölcsön összegét, a hitel értékét (tőke és kamatok együtt számolva), valamint a törlesztés feltételeit érintették. Természetesen a kamatok alakulását úgy lenne érdemes vizsgálni, hogy egy-egy hitelszerződés esetében lehetőség szerint minden egyes befolyásoló tényezőt (a hitelező és az udvar kapcsolata, korábbi hitelek/tartozások, a felek aktuális pénzügyi és/vagy üzleti érdekei, stb.) figyelembe kellene venni.¹⁰ Erre azonban egy tanulmány nyújtotta terjedelmi keretek sajnos nem adnak lehetőséget.

A fent említett törlesztési sajátosságokat a hitelezők már eleve bekalkulálták, sőt bizonyos esetekben valójában számítottak is arra, hogy az említett vámkedvezményekkel vagy koncessziókkal fogja a Habsburg pénzügyigazgatás kiegyenlíteni a hitelt. Ennek hátterében az állt, hogy a vállalkozó-kereskedők a korábbiakban már említett több lábon álló stratégiát követték. Egy marhakereskedelemben (is) tevékenykedő hitelezőnek például érdekében állt a vámkedvezmény megszerzése, más megközelítésben könnyen értékesíteni tudta a kiviteli kedvezményt. Ugyanígy a bányászati szférában (is) érdekelt hitelező (például a

⁷ Seibold 1995: 64–65.

⁸ A témához részletesen: Kenyeres 2012: 210., 218–221, Kenyeres 2013: 562–563.

⁹ Chilosi 2014: 892.

¹⁰ Ilyen típusú elemzésekhez: Tózsza-Rigó 2018a, Tózsza-Rigó 2019, Tózsza-Rigó 2022.

16. század közepén a Manlich-, vagy még inkább a század végén a Paller és tsai cég) ki tudta használni a magyar réz kivitelére vonatkozó kompenzációt.

Az első biztosíték azonban mindenképpen az volt, hogy a hitelt előre megszabott kamatokkal biztosították. Az említett alternatív törlesztési módokban is a tőke (német nyelvű forrásokban: *Hauptguet, Hauptgut*) és a felhalmozódott kamatok (*Zins*) szerepeltek.

A korszak jelentős üzleti szereplői persze nem csak a Habsburgoknak hiteleztek, hanem folyamatosan biztosítottak kölcsönöket szinte az összes európai állami adminisztrációnak.¹¹ Amint azt korábban említettem, a kora újkor tipikus üzleti formájának, a vállalkozói társaságoknak az állami hitelezés az egyik meghatározó üzleti szegmense volt. Ennek fényében nem meglepő, hogy a 1557–1560 közötti (dél)nyugat-európai, főként pedig a később még további három hullámban bekövetkező spanyol államcsődök óriási veszteségeket okoztak a délnémet üzleti tőkének, az állami hitelek „bedőlése” az egész európai gazdasági rendszerre kiterjedő csődhullámot indított el.¹²

Leginkább ennek a többszörös csődhullámnak volt köszönhető, hogy a 16. század második felében és a századfordulón egy jelentős átrendeződés indult meg az európai gazdasági rendszer felső szintjén. A korábbi, „jó nevű” családok és azok társaságai nagy számban estek ki az üzleti életből. Kontinentális szinten a délnémet kereskedő- és banktőke számára egyre nagyobb konkurenciát jelentettek az angol és a németalföldi vetélytársak. Közép-Európában pedig jellemző volt az itáliaiak fokozatos térnyerése. A magyar területekkel fenntartott üzleti kapcsolatokban az 1560-as évektől egyre nagyobb vetélytársaként jelentkeztek (vagy inkább tértek vissza) az itáliaiak.¹³ Ebben Velence mellett a lombard térség kereskedőinek is jelentős szerepe volt. A délnémet és az itáliai kereskedőtőke viszonyában az együttműködésnek és a konkurenciának sajátos váltakozása figyelhető meg. A délnémet kereskedők közül a nürnbergiek bírtak a legkiterjedtebb itáliai kapcsolatrendszerrel. A 17. század első két évtizedében egyre gyakrabban nyitottak képviselőket az itáliai bank- és kereskedőházak Augsburgban, Prágában és Bécsben, azonban fő célpontjuk továbbra is Nürnberg maradt.¹⁴ Az itáliaiak erősödését azért fontos hangsúlyozni, mert erősödő közép-európai pozícióik hatást gyakoroltak a hitelpiacra is.

A korszak további jellemzője, hogy a fent említett generációváltással párhuzamosan végbement egy térbeli súlypont-áthelyeződés is. A válságsorozatot túlélő délnémet kereskedő-vállalkozók a korábban az ibériai országokban kiépített gazdasági kapcsolatokat jelentős mértékben leépítették, vagy akár fel is számolták. Ezek helyett jóval nagyobb figyelemmel (és tőkével) fordultak a kelet-közép-európai térségben rejlő lehetőségek felé. Ennek megvoltak az előzményei (a teljesség igénye nélkül említhetjük a Fugger- és a Manlich-ház magyarországi jelenlétét). Ez a folyamat egybeesett az állami hitelek törlesztésében alkalmazott, fent említett alternatív módszerek felerősödésével.¹⁵

Mindezzel párhuzamosan a kereskedelmi ügyletek terén az Alpoktól északra egyre inkább kezdett elterjedni az 5% körüli kamatláb.¹⁶ A 16. század második felében és a 17. század elején a délnémet, bécsi, cseh-morva és magyar kereskedők közötti hitelügyletek nagy általánosságban azt mutatják, hogy 5–6% körüli kamatlábat alkalmaztak. Megjegyezhető, hogy a magánszemélyeknek nyújtott hitelekben több biztosíték is rejtett. Egyrészt az üzleti élet szereplői gyakran ismerték egymást személyesen, az esetek nagy többségében már korábban szintén kapcsolatban voltak egymással, sőt gyakran rokoni szál is összeköthette őket. Persze ez önmagában még nem volt garancia. Fontos azonban, hogy a hiteltörlesztéssel

¹¹ Gadocha 2016: 490–491.

¹² Tózsá-Rigó 2018a.

¹³ Peters 2005: 173.

¹⁴ Peters 2005: 162–163., 171–172.

¹⁵ Tózsá-Rigó 2019.

¹⁶ Csepregi 2014: 59.

elmaradó kereskedővel szemben könnyebben fel lehetett lépni jogi úton, például valamelyik városi tanácson keresztül.

A korszakban – középkori örökségként – az egyházi személyek is gyakran állást foglaltak a kamat jelenségével kapcsolatban. Ennek erkölcsi hátterét itt nem fejtem ki részletesen. A lateráni zsinat (1512–1517) napirendre tűzte a kamattilalom kérdését.¹⁷ Láthattuk, hogy ez a gyakorlatban nem valósult meg. Mindazonáltal a jelentős részben evangélikus hitre tért augsburgi, nürnbergi vagy bécsi kereskedő-vállalkozókat a fent említett erkölcsi aggályok nem akadályozták abban, hogy tisztességesnek vélt kamatot kérjenek hiteleik után. Ennek létjogosultságát sokszor maguk az egyháziak is alátámasztották, többek között Johann Eck a *contractus trinius*, azaz a hármas szerződés koncepciójával. Eszerint a hitelszerződés megkötésével tulajdonképpen egy gazdasági társulás (*societas*) jön létre a hitelező és a hitelfelvevő között. Ennek lényege, hogy a hitelező eladja a maga (kereskedelmi vagy egyéb) nyereségét az adósnak egy fix összegért. Végül a hitelező biztosítja a tőkét az adósnál egy ugyancsak fix biztosítási díjért (*assecuratio capitalis*).¹⁸ Ezzel a biztosítékkal tehát egy ún. win-win szituáció jön létre.

Szélesebb kontextusban pedig a kortársak gyakran felvetették, hogy a hitelforgalom nemcsak a közvetlenül érintett felek számára eredményezett előnyös helyzetet, hanem általában a kereskedelmi forgalom szempontjából is. Ehhez hozzátehetjük, hogy az állami hitelezés jelensége nélkül pedig a kora újkori állami központok nem tudták volna finanszírozni a puszta fennmaradásukat sem.

Bár a kamat általános betiltása kudarcot vallott, az egyház próbálkozása áttételesen kihatott a kamat mértékének alakulására. Általános európai tendenciaként értelmezhető, hogy az állami központok és a rendek törvényi szabályozással próbálták csökkenteni a kamatok mértékét. Könnyen belátható, hogy ezen törekvések mögött kevésbé voltak erkölcsi megfontolások. Az állami központoknak és hitelekre ugyancsak rászoruló rendi szereplőknek egyszerűen elemi érdeke volt, hogy olcsóbban jussanak kölcsönökhöz.¹⁹ Közép-Európában talán a legkorábban a cseh rendi gyűlés lépett ebben az ügyben. A cseh rendek 1543-ban hoztak egy törvényt, amely szerint a kamatok felső határát 6%-ban állapították meg. Ezzel még jócskán a gyakorlatban lévő átlagos (~10%-os) kamatszint „alá mentek”, ami komoly problémákat okozott a kereskedelmi forgalomban.²⁰ A magyar törvényhozásban is többször próbálkoztak hasonló szabályozás napirendre tűzésével. Végül a cseh példánál jóval később, az 1647. évi rendi gyűlésen szintén 6%-os „kamatplafont” határoztak meg. A magyar szabályozás már nem okozott problémákat a kereskedelmi forgalomban, mivel ez a kamatszint ekkor már az üzleti életben jellemző realitásokat tükrözte.²¹

Az általános képhez még az is hozzátartozik, hogy a városok és a városállamok általában olcsóbban juthattak hitelhez, mint a nagyobb állami központok. Ennek hátterében az állt, hogy a hitelezők döntő többsége a polgári háttérű üzleti szereplők közül került ki, akik értelemszerűen szorosabb kapcsolatokat ápoltak a városok vezetésével. Ennek legkonkrétabb formája az volt, hogy a magisztrátusoknak üzletfeleik, rokonaik vagy nem ritkán maguk a hitelezők is tagjai voltak.²²

Amennyiben elfogadjuk, hogy a kamat ún. biztosítási díjként értelmezhető, úgy a kamatok emelkedése értelemszerűen biztosítékot jelentett a hitelező számára. A korábban említett államcsődök szempontjából tehát arra számíthatnánk, hogy a korszakban emelkednie

¹⁷ Csepregi 2014: 59.

¹⁸ Csepregi 2014: 60.

¹⁹ Stasavage 2007: 489.

²⁰ Andrea Bonoldi szóbeli közlése alapján. Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni Prof. Dr. Andrea Bonoldinak (Dipartimento di Economia e Management, Università degli Studi di Trento), hogy konzultációival segítette a tanulmány megírását.

²¹ Somorjai 2024: 3.

²² Stasavage 2007: 491–492.

kellett volna a kamatoknak, növelve a befektetés biztosítékát. Látni fogjuk azonban, hogy a vonatkozó források megcáfolják ezt a preconcepciót, és éppen egy ellenkező előjelű változási tendenciát lehet majd elemzésükből kimutatni.

Az eddigiek ismeretében tehát több szempontból is érdemes megvizsgálni, hogy milyen változási tendencia mutatható ki az állami hitelezés gyakorlatában és amennyiben vannak ilyen tipikusnak mondható változások, meg kell próbálnunk azokra magyarázatot találni.

A forrásbázis

A tanulmány alapjául szolgáló elemzés a bécsi és kisebb részben a délnémet (döntően augsburgi) üzleti elit hitelszerződéseit vizsgálja. A hitelezők között – a korábbi kutatásaimból eredően – a magyarországi üzleti lehetőségekben magukat magas szinten exponáló szereplők szerepelnek. A korabeli hitelszféra sajátossága volt, hogy nem csak magánszemélyek, hanem városok is hiteleztek a Habsburgoknak. Ennek köszönhetően bekerült az elemzésbe néhány olyan hitelszerződés is, amelyet városokkal kötött a Habsburg adminisztráció és amelyeknél ismerjük a kamatok mértékét.

Illeszkedve a Gazdaságtörténeti Évkönyv témafelvetéséhez, elsősorban olyan kérdés merül fel a vizsgált forrásokkal szemben, hogy kimutatható-e változás a kamatok tekintetében. A közelmúltban több tanulmányban vizsgáltam az említett két csoport üzleti tevékenységét. Ennek során sikerült széles körű adatbázist kialakítanom. A források kiválasztási elve ilyen módon természetesen erősen szubjektív. Különösen igaz ez a délnémet üzleti szereplők esetében. A század utolsó harmadából itt már csak azokat az ügyeket emeltem ki, amelyek a bevezetőben említett Geizkofler levelezésében fennmaradtak, illetve említést tesznek a kamatok pontos mértékéről.

Az állami hitelekkel érintő fennmaradt források bizonytalansági tényezőjét témánk szempontjából az jelenti, hogy nem mindig jelölték meg pontosan a kamat mértékét. Nagyon gyakran csak az szerepel például a szövegekben, hogy a kamara elmaradt a törlesztéssel, vagy megváltoztatják a törlesztés módját. Ilyen esetekben az érintett felek számára nem volt szükséges külön kiemelni, hogy pontosan milyen kamatlábról van szó, hiszen a szerződő felek azzal tisztában voltak.

A fent vázolt kritériumok szerint a jelen tanulmány alapjául szolgáló elemzés során 63 hitelügyletet vizsgáltam az 1540–1603 közötti időszakból.²³ Hangsúlyozandó, hogy az itt elemzés alá vont hitelügyletek – magától értetődően – nem reprezentálják a teljes hitelszférát, hanem a közelmúltban látókörömbé került források információs bázisára épülnek. A jövőbeni kutatások során még számos olyan adat is napvilágra kerülhet, amelyek árnyalják az itt vázolt tendenciát. Mindazonáltal az így összeállított forrásbázis elég széles ahhoz, hogy középtávon tudjunk vizsgálni a kamatok alakulását.

A kamatok változása a vizsgált forrásbázis alapján

Mielőtt a kamatok változási tendenciáit vennénk górcső alá, érdemes áttekinteni az adatbázisban rejlő további elemzési lehetőségeket. A hitelösszegek elég nagy szórást mutatnak. Némi bizonytalansági tényezőt jelent a megadott pénznemek azonosítása. A legtöbb esetben rajnai forintban adták meg az összegeket, ritkábban tallérban vagy koronában. A jobb áttekinthetőség érdekében utóbbiakat átszámoltam rajnai forintra.²⁴ Gyakran előfordul továbbá, hogy csak forintot adnak meg. Ezekben az esetekben is nagy valószínűséggel rajnai forintot értettek alatta, így ezeket az összegeket is ebben a pénznemben számoltam.

²³ ÖStA FHKA HF Ö. ÖStA FHKA NÖ GdB. ÖStA FHKA HZAB. NÖLA StA. WStLa KA OKAR.

²⁴ A pénznemek átszámításához: Baraczka 1965.

Mindenesetre jelen témánk szempontjából nem is a pontos összegek jelentik a legfontosabb kérdést, inkább csak nagyságrendileg elég tájékozódunk a hitelösszegekről. Hat ügyletben találunk kis összegű (1000 forint alatti) hitelfolyósítást. A legtöbb vizsgált hitel (30) az 1000–5000 forint közötti sávba esik. Kilenc ügyletben 5000–10 000 forint közötti összeget folyósítottak. A 10 000–50 000 forint közötti összegek 14 alkalommal fordulnak elő, végül három 50 000 forint feletti hitel szerepel az adatbázisban. Egy esetben nem ismert a hitel összege. Az összegek tekintetében nem mutatható ki pregnáns időbeli változás. Bár annyi megállapítható, hogy a magas (20 000 forint fölötti) összegek inkább a hetvenes évektől jellemzőek. A legnagyobb összegek a századforduló éveiben jelennek meg, de találunk 20 000 fölötti hitelösszegeket a 16. század közepéről származó hitelügyletekben is, sőt a legnagyobb összeg (115 000 forint) egy 1540. évi ügyben szerepel.

Az említett hitelügyletek kapcsán első körben érdemes a hitelezők körét meghatározni. Ezek a vizsgált 63 ügyben döntő többségében magánszemélyek voltak. Utóbbiak között 53 esetben bécsi polgárok nyújtottak kölcsönt önállóan vagy más polgárokkal társulva. A társulások során öt esetben két bécsi polgár közösen folyósított hitelt, egy ügyben pedig egy bécsi polgár egy brünni partnerével társult. Az augsburgiaknál egyszer fordul elő hasonló társulás.

A bécsi hitelezők jól reprezentálják a korabeli bécsi üzleti elitet.²⁵ A leggyakrabban, 10 ügyben Lorenz Schänkerl, a bécsi külső tanács tagja fordul elő. Schänkerl nem csak a hitelüzletben, hanem a magyarországi marhakereskedelemben is exponálta magát. A hetvenes-nyolcvanas években a bécsi Eiseler, Egerer, Stamp család, valamint a Blo, Gastgeb, Katzbeck és a Schänkerl család képviselői közel 20 000 állatot exportáltak a Magyar Királyságból nyugati irányban.²⁶ Lorenz Schänkerl 1563 és 1585 között inkább kis- és közepes összegű kölcsönöket folyósított a kamarának, ezek 600-tól 4000 forintig terjedtek. Az üzleti eliten belüli rokonai összefonódások közismertek, a Schänkerl család az Egererek és az Eiselerok rokonai kontaktzónájába tartozott.

A vizsgált hitelügyletek második leggyakoribb szereplője (hét ügylet) a korabeli bécsi elit középponti figurája, Colman Egerer volt.²⁷ Ő Schänkerlhez képest már jelentősebb összegeket bocsátott az uralkodó rendelkezésére a hatvanas-hetvenes években. Az egészen kis összegű (90 forint) hitelek mellett 16 000 és 17 000 forintot is hitelezett.²⁸ Utóbbi esetről megemlíthető, hogy az eredetileg az uralkodónak folyósított hitel törlesztését a felső-ausztriai rendek vállalták át. Egerer 1571-ben vejevel, Andre Eiselerrel társult, egy 2000 forintos hitel folyósítására. A törlesztés módja ebben az esetben is tipikus. A kamara még 1574-ben is tartozott a két bécsinek, végül vámkedvezményt kaptak a tőke és a 7%-os kamatok erejéig, amelyet az óvári harmincadon használhattak ki marhakivitel keretében.²⁹

A bécsi üzleti elit egyik legjelentősebb családját, az Eiselerok több személlyel képviseltetik magukat a vizsgált adatbázisban.³⁰ A család 16. század második felében meghatározó generációjának három tagja volt, Sebastian, Andre és Hans Eiseler. A testvérek gyakran társultak kereskedelmi- és hitelügyletekben egyaránt. Sebastian és Andre a legjelentősebb hitelüzleteket közösen bonyolították. Többek között 1567-ben 11 825 forintot, majd két évvel később már 35 000 forintot folyósítottak az uralkodónak.³¹ A források kitérnek rá, hogy mindkét összeget katonai célokra használták fel. Andre Eiseler összesen hét ügyletben szerepel, két alkalommal önállóan kölcsönzött. Az általa folyósított hitelek

²⁵ Tózsza-Rigó 2014: 117–136.

²⁶ Buchinger 2010: 82.

²⁷ Személyéhez és tevékenységéhez: Tózsza-Rigó 2014: 131–133.

²⁸ WStLa KA OKAR Bd. 97. A f. 37v. ÖStA FHKA HF Ö Protokolle R 285 f. 94v. ÖStA FHKA NÖ GdB R 306 f. 60v.

²⁹ ÖStA FHKA NÖ GdB Bd. 125. f. 85r–v, 113v–114r.

³⁰ Az Eiselerok üzleti és rokonai hálózataihoz: Tózsza-Rigó 2014: 118–126.

³¹ ÖStA FHKA B GdB Bd. 312. f. 116r. ÖStA FHKA NÖ GdB Bd. 108. f. 10v.

esetében több ügyben is átütemezték a törlesztés módját, ekkor leggyakrabban a magyarországi harmincadokra, főként az óvári vámra utalták Eiselert. A harmadik testvér, Hans legalább hat alkalommal hitelezett, ezek között előfordul 20 000 forintos hitelösszeg is. Hans egy brünni vagy eibenschitzi, (ma Ivančice, Csehország) partnerével és egyben rokonával Hans Munkoval társult egy 8000 forintos hitel erejéig. Ezt az összeget a Cseh Kamara egyik alszervének biztosították (*Under Camrer daselbst in Marhern*).³²

Az Eiseler családdal többszörösen is rokoni kapcsolatban voltak a Stampok.³³ A két család között rendkívül szoros volt az üzleti együttműködés. Legalább négy családtag szerepel a vizsgált adatbázisban. Leggyakrabban a korszak szintén meghatározó személyisége, id. Anton Stamp hiteivel találkozunk. Még az ötvenes évek közepén bonyolította ezeket a hiteleket 6000 és 14 000 forint közötti összegekben. Halála után, 1574-ben Anton örökösei lépnek fel egy 24 000 forintos hitel kiegyenlítéséért.³⁴ Nem egyértelmű, hogy ebben az esetben kizárólag csak az Anton által nyújtott hitelek elmaradt törlesztéséről van-e szó. Kiemelhető viszont, hogy míg Anton Stamp kivétel nélkül 10%-ra adott hitelt, addig az örökösök 1574-ben már csak 7%-os kamatot említenek. Egy 1582. évi hitel is szerepel a vizsgált ügyletek között, amelyben a hitelező ifj. Anton Stamp, az összeg pedig már 29 000 forint, a kamat viszont még a korábnál is alacsonyabb, mindössze 5% volt.³⁵

A bécsi üzleti elit jelentősebb szereplői közül többször előfordul még a vizsgált anyagban a Thau család két tagja, Hans Thau (6) és Thomas Thau (1), valamint és Elias Bair (3), végül egy-egy alkalommal Gregor Gastgeb, Stentzl Blo és Cristof Link. Hans Thau döntően a hatvanas években volt aktív kis-és közepes összegű hitelügyletekben.

A bécsiek mellett a másik – kisebb létszámú – csoport az augsburgi hitelezőké. Ebből a körből kiemelhető a térség üzleti hálózataiban a 16. század derekán és második felében középponti funkciót betöltő Manlich- és a Weis család. A vizsgált anyagban Mathias Manlichhoz és Lienhart Weishoz köthető a legnagyobb összegű (115 000 forint) hitel. Manlich és Weis ezt még 1540-ben 10%-os kamattal bocsátotta I. Ferdinánd rendelkezésére.³⁶ A törlesztés itt is a tipikus formát mutatja. Az összeg azonban olyan nagy volt, hogy már nem is tudták egyetlen vámhelyre utalni. Manlich az engelhartszelli, terfisi (ma Tarvisio, Olaszország) és a steni vámokon használhatta ki a hitel fejében kapott vámkedvezményt. A kamatlábak változására előreutalva megjegyezhető, hogy a Manlichok hitelkibocsátásán már érezhető a változás a kamatok tekintetében. Amint azt a fenti példán keresztül is láthattuk, a század derekán még általában 10% körüli kamatokot alkudtak ki a Manlichok. A hatvanas, és főként a hetvenes évektől viszont már 6–7%-os kamatlábakkal „dolgoztak” Mathias Manlich utódai.³⁷

Lienhart Weis az említett kölcsön mellett még egy 20 000 forintos és egy kisebb összegű hitelt bocsátott a hadi fizetőmester, illetve az uralkodó részére. Említhető továbbá még a korszak végéről az augsburgi Marx Conrad Rehlinger egy 9250 forintos hitelügylettel.³⁸ Az ő személyének az érdekessége, hogy Zacharias Geizkofler, birodalmi fillérmester sógora volt.

Végül a forrásbázis bemutatásánál már említettem, hogy bekerültek az elemzésbe olyan hitelügyletek is, amelyek keretében városok kölcsönöztek az uralkodónak. Bécs városának két hitelét tudtam vizsgálni. Ezekben a szerződésekben kis-, illetve közepes összegeket bocsátottak az uralkodó, illetve a birodalmi építőmester rendelkezésére 8, illetve

³² ÖStA FHKA B GdB Bd. 314 f. 418r.

³³ Tózsá-Rigó 2014: 126–131.

³⁴ ÖStA FHKA NÖ GdB Bd. 124. f. 59v.

³⁵ ÖStA FHKA NÖ GdB Bd. 151. f. 247v

³⁶ ÖStA FHKA NÖ GdB Nr. 51. f. f. 206v–209r.

³⁷ Seibold 1995: 80., 149.

³⁸ Deutsche Handelsakten 1996 (a forrásgyűjtemény idézésénél megadom a dokumentum sorszámaát, illetve az oldalszámot is): Nr. 233. 256.

7%-os kamattal. Augsburg két hitele már a „minden” pénzügyi tartalékot felemészítő tizenöt éves háború időszakában született. A birodalmi város 1594-ben 50 000 forintot, 1603-ban pedig 100 000 forintot bocsátott a császár rendelkezésére 5, illetve 6%-os kamattal.³⁹ Szintén 1603-ban Nürnberg városa 100 000 forintot hitelezett ugyancsak 6%-os kamatra.⁴⁰

Utolsó adalékként megemlíthető, hogy azokban az esetekben, amikor közlik a hitelek felhasználási célját, a leggyakrabban a katonai célok, azokon belül is a magyarországi hadi kiadások szerepelnek.

Végül elérkeztünk központi kérdésünkhöz, a kamatokhoz. Általánosságban megállapítható, hogy az adatbázisban szereplő hitelügyletekben a kamatlábak 5 és 10% között mozognak, illetve néhány esetben előfordult, hogy kamat nélkül folyósították a kölcsönt. Fontos kérdésként merül fel, hogy találunk-e időbeli változási tendenciát a kamatlábak alakulásában. A vizsgált hatvanhárom éves időszakot jobban elemezhető, kisebb szakaszokra bontottam. A negyvenes-ötvenes évekből kettő kivételével olyan hitelügyletekről olvashatunk, amelyekben elég magas, 10%-os volt a felek által közösen megállapított kamat. Egy esetben „változó” volt a kamatláb, azaz a hitel különböző részeit más-más kamatlábbal bocsátották ki. Ilyen eljárás néhány más esetben is előfordult, ilyenkor az egyes kamatrészek arányában egy átlagos kamatlábat kalkuláltam és ennek alapján soroltam be a hitelhez tartozó kamatot. Visszatérve a korai időszak hiteleihez, egy további esetben 8%-ra adtak kölcsönt. Összességében megállapítható tehát, hogy a negyvenes és az ötvenes évekből fennmaradt hitelszerződésekben átlagosan 9,6%-os kamatláb szerepelt.

A hatvanas évek kamatait vizsgálva pregnáns változás mutatható ki, mégpedig – a korábban vázolt prekonceptióval szemben – negatív irányban. Az ebből az évtizedből fennmaradt 23 hitelügylet kamatai a korábbiakhoz képest jelentős csökkenést mutatnak: 10%-os kamatlábat már egyáltalán nem találunk ebből az időszakból, a leggyakoribbak a 8 és a 6%-os kamatok, illetve már többször előfordult, hogy 5%-ra adtak hitelt. A kamatok átlagértéke ebben az évtizedben 5,7%-ra esik vissza.

Az utóbbi adat kiszámításában van azonban egy zavaró tényező. Korábban már említettem, hogy ritkán, de előfordult, hogy kamat nélkül (*ohne Zins, ohne Verzinsung*) bocsátottak ki kölcsönt. Ez bevett szokás volt a korszakban és nyilván valamilyen gesztus értékkel bírt az uralkodó és/vagy a kamara felé. Ez utóbbi feltételezést támasztja alá, hogy általában csak kisebb 1000–2000 forintos hitelösszegeknél fordult elő, hogy a tőkén felül nem kértek kamatot.⁴¹ Amennyiben a fenti átlagértéket úgy korrigáljuk, hogy ezeket nem vesszük figyelembe, úgy azt kapjuk, hogy a vizsgált adatbázis alapján a hatvanas években a kamatok átlagos értéke 6,63% volt. Ebben a változási tendenciában minden bizonnyal nem az 1560-as évet értelmezhetjük merev határvonalként. Az ötvenes évekből ugyanis az utolsó vizsgált hitelügylet 1555. évi, az a két említett eset pedig, amelyekben 10% alatti a kamat, szintén 1555-ből származik, tehát a változási tendencia már megindulhatott az ötvenes évek második felében.

Utóbbi feltételezés alátámasztására szolgálhat egy magyar kereskedő 1558. évi hitelügylete. Az említett évben egy bizonyos Thomas Parndorffer pozsonyi harmincados állásfoglalást kért a feletteseitől, mivel egy Sárkány Antal nevű személy a soproni fiókharcinacdnál érvényesíteni kívánt egy állítólag a Kamarától kapott engedményt, amely egy korábbi hitel elmaradt törlesztéséből származott.⁴² Utóbbinak Sárkány elmondása szerint az volt az alapja, hogy a Kamara 3000 forinttal tartozott neki az elmaradt törlesztés miatt.

³⁹ Deutsche Handelsakten 1996: Nr. 184. 211., ill. Nr. 233. 256–256.

⁴⁰ Deutsche Handelsakten 1996: Nr. 233. 256–256.

⁴¹ Feltételezhető, hogy az ilyen kölcsönök mögött léteztek egyéb – eddig még nem ismert – egyezségek az udvar és a hitelező között, valamilyen más kedvezmény/engedmény tekintetében. Szerepe lehetett annak is, hogy milyen lejáratra nyújtottak hitelt. A fenti ügyletek esetében tehát még további vizsgálat szükséges.

⁴² ÖStA FHKA NÖ K 040 E R f. 53v.

Témánk szempontjából külön érdekesség, hogy Sárkány szerint a hitelt 5%-os kamattal biztosította. A forrás szerint tehát már az ötvenes évek végén is előfordult ilyen alacsony kamat.

Az elemzést folytatva, a következő időszak a hetvenes éveket fogja át. Ebből az évtizedből 18 hitelügylet került be a vizsgált körbe. Amennyiben az összes szerződés kamatát átlagoljuk, ebben az időszakban kereken 6%-ot kapunk. Ezekben az években is előfordult azonban „nullás” kamattal kibocsátott hitel (egy alkalom). Ha tehát újra elvégezzük a számítást a fent részletezett korrigálással, akkor megint valamivel magasabb, 6,35%-os átlagos kamatláb mutatható ki. A csökkenés tehát tovább folytatódott, bár csak szerény mértékben. Az átlagértékhez annyit még érdemes hozzáfűzni, hogy a vizsgált években mindössze egy olyan hitleszerződéssel találkozunk, amelyben 8%-os kamatot határoztak meg. Az évtizedben a 7 és az 5%-os volt a két leggyakrabban alkalmazott kamatláb. A hetvenes évek második felében szinte már csak 7%-os kamatlábbal találkozunk, ritkábban 5%-ossal.

Végül az utolsó bő két évtized hitelügyleteit (14 folyósítás) egy halmazba rendeztem. Ebből az időszakból nem került be az adatbázisba olyan kölcsön, amely után nem kértek kamatot. Így az átlagos kamatláb 6,14%-ot mutat. A negatív tendencia tehát továbbra is kimutatható, sőt a korábbi évtizedhez képest jelentősebb a csökkenés, illetve a hatvanas évek átlagához képest már 0,5%-os a különbség, ami számszakilag nem tűnik túl jelentősnek, abból a szempontból azonban mégsem jelentéktelen, hogy a szerződésekben foglalt kamatok teljes tartománya 0–10%-ig terjedt. Összességében pedig a 9,6%-os induló értékről közel 3,5%-os a csökkenés a teljes időszakban.

Felmerül a kérdés, hogy az időbeni változások mellett találunk-e más korrelációt a kamatok tekintetében. Kézenfekvő a hitelösszegek és a kamatok összefüggését vizsgálni. Itt minimális korreláció kimutatható, azaz a 20 000 forint feletti összegeknél gyakrabban fordul elő a hatvanas évek után is 8%-os kamat, azonban nem jelenthető ki, hogy a magasabb összegeknél jellemzően átlag feletti kamatokkal találkozunk. Így például az ifj. Anton Stamp által folyósított 29 000 forintos, vagy az Augsburg városa által rendelkezésre bocsátott 50 000 forintos hitelnél is 5–5%-os kamatot találunk, vagy Nürnberg és Augsburg korábban említett 100–100 000 forintos hitelénél is csak 6%-ot kértek biztosítékként.

A fent elemzett adatsorokat nagyobb keretben értelmezve kijelenthető, hogy hasonló tendenciák tapasztalhatók általában az európai hitelszférában. A globális kamatráták már a 15–16. század folyamán is csökkenést mutat egy átlagos 15%-os szintről 8%-ra. A 17. század első felében mérsékelt növekedés tapasztalható, ami azonban globális szinten nem törte meg a késő középkortól érezhető tendenciát.⁴³ Itáliában a 16. század második felében az átlagos kamatráták szintén 8–10%-ról 6% körüli, majd a 17. század elején tovább, 5% körüli szintre csökkent.⁴⁴ Elfogadhatjuk, hogy a fent elemzett adatbázis egy jó metszetét adja annak, hogyan alakult a Habsburg tartományokban a hitel mértéke a korszakban. Összegezve tehát a vizsgált térség itt kimutatott tendenciája beleillik az általános európai keretbe.

A Cseh Királyságban a 16. század első felében még szintén 10%-os kamatlábak voltak a jellemzőek. A korábban említett 1543. évi szabályozással a rendek azt akarták elérni, hogy könnyen jussanak olcsóbb hitelekhez. Ehhez képest viszont a törvényi beavatkozás katasztrofális eredményekkel járt, az olcsó hitelek helyett a hitelpiac súlyos megroppanását sikerült csak elérni, mivel az üzleti szereplők nem voltak hajlandók a megszabott alacsony kamatszinttel hitelezni, inkább más befektetési lehetőségeket kerestek. Átmenetileg felértékelődött a fölbirtokok piaci jelentősége. A század harmadik negyedének a végén

⁴³ Megjegyezhető, hogy Schmelzing számításai szerint a globális kamatráták az 1314–2018 közötti időszakban 6,15% volt. Schmelzing 2020: 38.

⁴⁴ Chilosi 2014: 899.

kezdett visszarendeződni a helyzet és végül is szerves fejlődés eredményeként itt is az alacsonyabb kamatú hitelek határozták meg a piacot.⁴⁵

Összegzés

Fontos kérdésként merül fel, hogy milyen magyarázatot adhatunk a fent vázolt csökkenési tendenciára. Amint azt a bevezetőben láthattuk, az általános szabályozási törekvések, illetve az egyház korlátozó szándéka is ebbe az irányba mutatott. Felvetődik azonban az a lehetőség is, hogy „külső” tényezők mellett, vagy azok helyett szerepet játszhattak-e olyan jelenségek, amelyek magából a hitelszférának a változásából vezethetők le?

Ennek megválaszolásához fontos, hogy a hitelre árucikként tekintsünk, így mint minden árucikknek, a hiteleknek is volt piacuk. Bár a bevezetőben említettem azt a közismert ténytet, hogy a Habsburg adminisztrációnak égető szüksége volt az üzleti szféra hiteleire, azonban emellett azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a hitelezők is konkuráltak egymással. A 16. század második felére már az összes jelentős üzleti szereplő stratégiájában központi szerepet töltött be az állami hitelezés. Elképzelhető tehát egy olyan hatásmechanizmus, melynek keretében egyre nagyobb volt a hitelpiacon igénybe vehető tőkemennyiség, azaz a hitelpiac elkezdett telítődni.⁴⁶ A közép-európai térségben ezt a jelenséget erősítette, hogy a délnémet tőke a nyugati államcsődök után egyre nagyobb figyelemmel fordult az itteni lehetőségek irányába, illetve ezzel párhuzamosan megfigyelhető az itáliai kereskedőtőke erősödése is. Az előbbi jelenség viszonylag közismert, az utóbbihoz példaként említhető, hogy a század végén a Geizkofler által menedzselte ügyekben egyre gyakrabban jelennek meg többek között Castello vagy németesen a Castell család tagjai. Bartholomäus Castell aktív kapcsolatot tartott fenn a térség olyan kulcsfiguráival, mint Wolfgang Paller vagy Lazarus Henckel, akik többek között a magyar rézüzletben is központi szerepet töltöttek be.⁴⁷ Castell mellett a korszakban a szintén itáliai származású Ambrosius Ferrari vagy Andreas Joanelli már bécsi polgárként hiteleztek az udvarnak.⁴⁸ Összességében tehát a két említett tendencia tovább erősítette a hitelszférában egyébként kialakuló kínálati piacot. Ez utóbbi pedig csökkentette a hitelek értékét, ami – többek között – a kamatok csökkenésében nyilvánult meg.

Visszatérhetünk itt még a korábban említett törlesztési eljárásokhoz. A Kenyeres István által az 1560-as évektől megfigyelt törlesztési tendencia (vámkedvezmények, bányászati kiviteli engedélyek, stb.) egybeesik a kamatlábak első csökkenési fázisával. Egyelőre azonban még csak hipotézisként vethető fel, hogy a két jelenség kapcsolatba hozható egymással.

Végül zárásképpen kiterhetünk arra, hogy a hitelpiac itt részletezett változási tendenciája fontos eleme volt a korai kapitalista gazdasági rendszer kialakulásának.⁴⁹ A hitelek értékének a csökkenése folytán ugyanis egyre könnyebben lehetett hitelhez jutni mind az állami-, mind az üzleti szférában. Ennek egyik általános jellemzője volt, hogy a korszakban következett be először az a jelenség, amikor a hitelszféra összértékében felülmúlta a árukereskedelmi forgalmat. Végül, de nem utolsó sorban megemlíthető, hogy egyes

⁴⁵ Vorel 2002: 171., 174.

⁴⁶ Prof. Dr. Erich Landsteinernek (Universität Wien, Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte) tartozom köszönettel, hogy felhívta a figyelmem erre a lehetőségre.

⁴⁷ A teljesség igénye nélkül: Deutsche Handelsakten 1996: Nr. 249. 268–269. Nr. 277. 287–290. Nr. 281–282. 292–293.

⁴⁸ Winder 2012. 458. Említhetnénk még a kiterjedt délnémet, bécsi és magyar kapcsolatokkal rendelkező Fossato családot is. Tózsá-Rigó 2014: 179–180.

⁴⁹ Vorel 2002: 170.

feltételezések szerint a kora újkor második felében bekövetkező általános kamatsökkenés nagyban hozzájárult az állami központok fenntarthatóságához.⁵⁰

FORRÁSOK

Levéltári források

- Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA)
 - Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA)
 - Böhmische Gedenkbücher (B GdB)
 - Hoffinanz Österreich (HF Ö)
 - Protokolle
 - Niederösterreichische Gedenkbücher (NÖ GdB)
 - Niederösterreichische Kammer
 - Bücher
 - Hofzählamstbücher (HZAB)
- Niederösterreichische Landesarchiv (NÖLA)
 - Ständische Akten (StA)
 - Ständische Akten G-4-1
- Wiener Stadt- und Landesarchiv (WStLa)
 - Kammeramt (KA)
 - Oberkammeramtsrechnungen (OKAR)
 - B 1/1, Reihe Rechnungen

Kiadott források

Deutsche Handelsakten 1996: Hildebrandt, Reinhard (Hrsg.): *Quellen und Regesten zu den Augsburger Handelshäusern Paler und Rehlinger 1539–1642. Wirtschaft und Politik im 16./17. Jahrhundert*. Teil 1. (Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit 19/1.) Stuttgart

SZAKIRODALOM

Baraczka István 1965: A hazai pénzrendszer és pénzek történetéhez (1540–1560). *Levéltári Közlemények* (36.) 2. 235–254.

Buchinger, Rudolf 2010: Die Wiener Kaufmannschaft in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts am Beispiel ausgewählter Familien. *Wiener Geschichtsblätter* (65.) 2. 63–85.

Chilosi, David 2014: Risky Institutions: Political Regimes and the Cost of Public Borrowing in Early Modern Italy. *The Journal of Economic History* (74.) 3. 887–915.

Csepregi Zoltán 2014: Tulajdon, kamatszedés és uzsora Johannes Eck (1515), Luther Márton (1524) és Melius Juhász Péter (1562) műveiben. *Obeliscus* (1.) 1. 57–64.

⁵⁰ Chilosi 2014: 889.

Gadocha, Marcin 2016: Wirtschaftliche Eliten des frühmodernen Krakaus. In: *Krakau – Nürnberg – Prag. Die Eliten der Städte im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Herkunft, Nationalität, Mobilität, Mentalität.* Hrsg. Michael Diefenbacher – Olga Fejtová – Zdzisław Noga. Praha, 2016. 485–504.

Kenyeres István 2012: A magyarországi réz- és marhakereskedelemmel kapcsolatos nemzetközi hitelügyletek a 16. század második felében. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.* Szerk.: Baráth Magdolna–Molnár Antal. Budapest–Győr, 2012. 209–221.

Kenyeres István 2013: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig. *Történelmi Szemle* (55.) 4. 541–568.

Megner, Karl 2010: *Beamtenmetropole Wien 1500–1938. Bausteine zu einer Sozialgeschichte der Beamten vorwiegend im neuzeitlichen Wien.* Wien

Peters, Lambert F. 2005: *Strategische Allianzen, Wirtschaftsstandort und Standortwettbewerb. Nürnberg 1500–1625.* Frankfurt a. M., 2005.

Rauscher, Peter 2004: *Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576).* Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Bd. 41. Wien, 2004.

Schmelzing, Paul 2020: Eight centuries of global real interest rates, R-G, and the ‘suprasecular’ decline, 1311–2018. *Staff Working Paper. Bank of England.* No. 845. 2020.

Seibold, Gerhard 1995: *Die Manlich. Geschichte einer Augsburger Kaufmannsfamilie.* Sigmaringen

Somorjai Szabolcs 2024: Felhívás. Kamat és/vagy uzsora. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténelmi Évkönyv 7. 2023. Városi gazdálkodás – Üzleti kooperáció.* 321–329.

Stasavage, David 2007: Cities, Constitutions, and Sovereign Borrowing in Europe, 1274–1785. *International Organization* (61.) 3. 489–525.

Tózsá-Rigó Attila 2014: *A dunai térség szerepe a kora újkori Közép-Európa gazdasági rendszerében. Délnémet, osztrák, (cseh-)morva és nyugat-magyarországi városok üzleti és társadalmi hálózatai.* Miskolc

Tózsá-Rigó Attila 2018a: A nagy túlélők. A Paller–Weis társaság (1569–1582) hiteltévékenysége és a beszercebányai rézüzlet kapcsolata. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténelmi Évkönyv 2. (2017–2018) Hitel – Bank – Piac.* 67–99.

Tózsá-Rigó Attila 2018b: Verbindungssystem zwischen staatlicher Finanzverwaltung und der Kreditsphäre in der Frühen Neuzeit. In: *The Image of States, Nations and Religions in*

Medieval and Early Modern East Central Europe. Ed. Attila Bány and Réka Bozzay, in cooperation with Balázs Antal Bacsa. Debrecen, 2018. 168–176.

Tózsá-Rigó Attila 2019: Kupferbergbau in Ungarn in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts, mit besonderem Augenmerk auf Kupferexport nach südpolnischen und Schlesischen Regionen. In: *Miasta górnicze i górnictwo w Europie Środkowej. Pamięć – dziedzictwo – tożsamość*. Redakcja naukowa: Antoni Barciak. Kultura Europy Środkowej 22. Katowice – Zabrze 2019. 31–38.

Tózsá-Rigó Attila 2022: A bécsi gazdasági elit szerepe a magyarországi hadfinanszírozásban a 16. század végén és a tizenötéves háború első felében. In: *A hadifinanszírozás gazdasági alapjai az ókortól napjainkig*. Szerk. Pósn László – Veszprémy László – Isaszegi János. Budapest, 2022. 165–184.

Vorel, Petr 2002: Frühkapitalismus und Steuerwesen in Böhmen (1526–1648). *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse, Österreichische Akademie der Wissenschaften*, (137.) 167–182.

Winder, Lucas 2012: Die Kreditgeber der österreichischen Habsburger 1521–1612 Versuch einer Gesamtanalyse. In: *Das „Blut des Staatskörpers“ Forschungen zur Finanzgeschichte der Frühen Neuzeit* Hrsg. Peter Rauscher – Andrea Serles – Thomas Winkelbauer. München. 435–458.